

ՀԱՅՈՑ ԱՐՏԱՎԱՆ (ԱՐԴՈՍԵՍ) ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Երվանդունի երկրորդ թագավորական դինաստիայի հիմնադիրը Հայաստանի նախկին սատրապ Օրոնտես-Երվանդն էր: Լինելով շուրջ 200-ամյա դադարից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած և պետության հիմնադիր դարձած անձ Օրոնտես-Երվանդը չէր կարող տեղ գտած չլինել հայ ավանդական պատմագրության մեջ: Այսուհանդերձ իր այդ հայտնի անունով նա բացակայում է մեր պատմիչների երկերում, երբ նրանց հայտնի է այդպիսի մի կերպար՝ ավանդական Վաղարշակը (ըստ Մ. Խորենացու) կամ Արշակը (ըստ Անանուն պատմիչի), որին նրանք հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն են համարում: Այդ կերպարի նախատիպ թագավորի վերաբերյալ հայ և օտար հայագետների արտահայտած իրարամերժ կարծիքներից հետո վերջին տասնամյակներին հայագիտության մեջ իշխող դարձավ այն տեսակետը, թե դա հավաքական կերպար է և մեկ նախատիպ չունի: Այս հարցում ամփոփիչ կարելի է համարել Գ. Սարգսյանի հետևյալ տողերը. «Հայտնի է, որ Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում տեղի է ունեցել այլ պատմական պարագաներում և այլ ժամանակ, քան նկարագրում է Խորենացին, և որ Վաղարշակի, որպես բարեփոխիչ թագավորի կերպարը, փաստորեն, հավաքական, հայոց մի շարք թագավորների գծերն ու գործունեությունը արտահայտող կերպար է»:¹

Անկասկած, որպես երկրի շուրջ 200-ամյա կորուսյալ անկախության վերականգնող, թագավորական նոր դինաստիայի հիմնադիր և պետականություն կերտող անձ, մ.թ.ա. IV դ. վերջին տասնամյակներին իշխած Օրոնտես-Երվանդը ևս իր դերն էր խաղալու այդ կերպարի ստեղծման գործում: Ընդ որում, այդ դերն առաջնային էր լինելու, որովհետև ավանդական Վաղարշակը համարվում է մակեդոնացի նվաճողների ժամանակակիցը², որպիսիք չեն ո՛չ Արտաշիսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես I-ը, ո՛չ էլ Արշակունի դինաստիայի հիմնադիր Տրդատ I-ը, բայց որպիսին է հենց Օրոնտես-Երվանդը՝ Երվանդունյաց երկրորդ թագավորական դինաստիայի հիմնադիրը:

Պարզելու համար, թե ինչպես է կոչվել Օրոնտես-Երվանդին հաջորդած Երվանդունի թագավորը, տեսնենք, թե ինչ անունով է մ.թ.ա. III դ. առաջին տասնամյակներին տեղի ունեցած իրադարձությունների առնչությամբ նա հիշատակված օտարալեզու աղբյուրներում: Մ.թ.ա. 270-260-ական թթ. գալաթների ներխուժումը Բալկանյան թերակղզուց Փոքր Ասիա, Եգիպտոսի, Բյուրանիայի և Պերգամոնի դեմ մղվող պատերազմները նպաստեցին³ Անտիոքոս I-ի (մ.թ.ա. 280-261թթ.) օրոք Մելկյան պետության թուլացմանը, ուրեմն, Հայաստանի և Ատրպատականի անկախության ամրապնդմանը, նաև Կասպադովկյան, Պոնտական և Վրացական թագավորությունների ստեղծմանը⁴:

Կասպադովկիայի թագավոր Արիարաթես II-ը դրամներ է թողարկել ոչ թե հունարեն, այլ արամեերեն մակագրությամբ, իսկ դա խոսում է հույների նկատմամբ նրա բացասական վերաբերմունքի մասին:⁵ Ա.Գ. Բոկչյանինի կարծիքով, 301թ. Կա-

¹ Գ. Մ ա ղ ա յ ա ն, Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2, 1973, էջ 57:

² Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն (այսուհետ՝ Խորենացի), Եր., 1981, գիրք Բ, գլ. գ-ե: Լ. Պետրոսյան, Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 5, Գյումրի, 2002, էջ 136-142: Նույնի, Երվանդյան Մեծ Հայքի չորս ծայրագավառների մասին, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, թիվ 7, 2004, էջ 19-26:

³ И. С в е н ц и ц к а я, Эллинизм в Передней Азии, "История Древнего мира. Расцвет древних обществ", М., 1989, стр. 317-318.

⁴ А. Б о к щ а н и н, Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии, М., 1960, стр. 160-161; А. Болтунова, Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии, "Вестник древней истории", 1956, N 2, стр. 28-43; Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, стр. 266-271.

⁵ Նույն տեղում, էջ 157-158:

պաղովկիայի կառավարիչ Արիարաթեսի զարմիկ և որդեգիր Արիարաթեսը փախել էր Հայաստան, ապա հայոց թագավորի հետ դաշնակցած վերադարձել Կասպաղովկիա, ջախջախել մակեդոնական ստրատեգոս Ամյունտեսին և հիմնադիրը դարձել Կասպաղովկիայի արքայատոհմի:⁶ Նա, «ըստ երևութիւն»-ով, Պոնտական թագավորության հիմնադրումը ևս⁷ դնում է այդ ժամանակ: Բայց տրամաբանական է, որ պոնտական ու վրացական թագավորությունները ստեղծվել էին Սելևկյանների օգնությամբ Կասպաղովկիայի և Հայաստանի թիկունքում և սրանց դեմ: Վրաց թագավորության ստեղծման կապակցությամբ Ա. Մելքոնյանը գրում է. «...Մ. թ. ա. 270-ական թթ. Մեծ Հայքի հյուսիսային հարևանությամբ կազմավորվել է Վրաց Փառնավազյան պետությունը (Իբերիա, Վիրք), որը, օգտվելով հայ Երվանդյանների հակառակորդ Սելևկյանների օժանդակությունից, հայոց երկրից գրավել և անջատել է Գուգարքն ու Ջավախքը, ինչպես և հարակից այլ շրջաններ»:⁸

Մակեդոնական նվաճողներից Կասպաղովկիայի ազատագրման գործում հայոց թագավորի ունեցած մասնակցության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն պատմիչ Դիոդորոս Միկիլիացին: Նա գրում է. «Երբ Արիարաթն այստեղ հաղթվեց ու ճակատամարտում ընկավ, Կասպաղովկիան՝ թե՛ ինքը և թե՛ սահմանակից երկրները, անցան մակեդոնական իշխանության տակ: Իսկ Արիարաթը՝ նախկին թագավորի որդին, հուսահատության հասնելով այս անցքերի պատճառով՝ փախչում է քչերի հետ Արմենիա: Մի քանի ժամանակից հետո, երբ Եվմենեսը, Պերդիկկասը և նրանց համախոհները վախճանվել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսն այլ գործերով էին զբաղված՝ նա վերցնելով արմենների թագավոր Արդաստեսից գորք՝ սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և տեր դառավ իր հայրենի իշխանության»:⁹ Արիարաթեսի Կասպաղովկիայում հաստատվելուն օգնած *Արդաստես* հայոց թագավորը չէր կարող Արիարաթես II թագավորի դաշնակիցը լինել, եթե վերջինիս վերադարձը վերաբերում է 301/300թթ.: Դեռևս Յ. Մարկվարտն էր ցույց տվել, որ Դիոդորոսի օգտագործած աղբյուրում Կասպաղովկիայի թագավորական դինաստիայի ճյուղագրությունը միտումնավոր կերպով խեղաթյուրվել է:¹⁰ Դա արվել է մի նպատակով, որպեսզի Արիարաթ II-ը դառնար Արիարաթ I-ի որդին: Իրականում Արիարաթ II-ը պետք է անկախ Կասպաղովկյան թագավորություն հիմներ հայոց Արդաստես թագավորի օգնությամբ 270 կամ 260թ.:¹¹ Ուրեմն, սխալվել է Դիոդորոսը, կամ նրա աղբյուրը, որ Ամյունտասին համարել են Անտիգոնոսի ժամանակակիցը և ոչ թե Սելևկյան զորավար:¹² Հ. Մանանդյանը, մերժելով այդ թյուր պատկերացումը, միևնույն ժամանակ ավելացնում է. «Արմենների թագավորի Արդաստես (*Ἀρδοάτης*) անունը, որ համարվում է աղճատված՝ Ռեյնաքը և հայագետ բանասերների մեծագույն մասը կարողում են Արտավազդ (= *Ἀρτασασδης*): Ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, Մարկվարտի ենթադրությունը, որը *Ἀρδοάτης* աղճատված անունը առաջարկում է ուղղել և կարդալ *Ἀρτοάνδης* (= *Ῥορόνης*, «Երուանդ»)»:¹³ Այդ անունը *Արտավազդ*(դ) տեսքով է վերականգնել նախ (*Թ*. Ռեյնաքից ավելի քան 100 տարի առաջ) Մ.Չամչյանցը: Ըստ նրա՝ Հայաստանում թագավորում էր Հրանտը (Օրոնտես-Երվանդ), որի մահից հետո «Յայնժամ մի ոմն յառազ իշխանաց աշխարհին՝ Արտավազ կամ Արտավազան անուն՝ այր իրոխտ եւ կորովի՝ բռնացեալ տիրեաց ի վերայ երկրին. եւ տարածեաց զիշխանութիւն իւր մինչեւ ի սահմանս Ատրպատականի եւ այլոց շրջակա աշխարհաց, ըստ գրելոյ Պողիսիոսի հին մատենագրի...»:¹⁴

⁶ А. Б о к щ а н и н, *նշվ. աշխ.*, էջ 125:

⁷ Նույնը:

⁸ Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն, *Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, Եր., 2003, էջ 37-38:

⁹ Հ. Մ ա ն մ ը յ ա ն, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 1, Եր., 1944, էջ 97 (*Diod.*, XXXI, 19, 4-5):

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 98-99:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 99:

¹² Նույն տեղում, էջ 98:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն ց, *Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը)*, հ. 1, Եր., 1985, էջ 203:

Մ. Չամչյանցը իրավացի է, երբ Հրանտին (այսինքն՝ Օրոնտես-Երվանդին) և Արտավազին (այսինքն՝ Արդուատեսին) տարբեր անձինք է համարում՝ Հայաստանի նախորդ և հաջորդ իշխողներ: Նա կռահել է նաև, որ հունաձև *Արդուատես*-ի առաջին մասը համապատասխանելու է հայկական *Արտ* -ին, որի հիման վրա էլ անվանակիր անձինն նա Արտավազ(ան), այսինքն՝ *Արտավազը*, անունն է տալիս: Բայց, ինչպես կտեսնենք ստորև, այդ անձնավորությունը *Արտավազ(դ)* չի կոչվել: Այս անձի հետ կապված թյուրիմացությունն ավելի են խորացրել, նրան համարելով Փոքր Հայքի թագավոր և առնչելով 322թ. իրադարձություններին (երբ տեղի հայերը ապստամբել էին և վտարել իրենց գլխին կառավարիչ նշանակված Նեոպտոլեմոսին):¹⁵ Ա. Գ. Բուկչյանինը ևս Արիարաթեսին օգնություն ցույց տված հայոց թագավորին *Արտավազը* է կոչում, իսկ նրա հետ կապված դեպքերը թվագրում մ.թ.ա. IV դարի վերջով: Ըստ նրա՝ դիադոքոսներից Եվմենեսը ճանաչել էր հայ կառավարիչ Արտավազի կիսանկախ վիճակը և բավարարվել նրա կողմից մակեդոնա-հունական գերիշխանության զուտ պաշտոնական ճանաչմամբ:¹⁶ Իրականում Եվմենեսի հետ կապի մեջ մտած Հայոց թագավորը եղել է Օրոնտես-Երվանդը և ոչ թե *Արտավազը* վերանվանված Արդուատեսը: Այս առթիվ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Դիոդորոսի և Պոլիենոսի մոտ մոտավորապես 317թվին (մ.թ.ա.) հիշատակված է իբրև բուն Արմենիայի սատրապ Օրոնտես-Երվանդը, որը եղել է Պարսկաստանի Պերսիս նահանգի սատրապ մակեդոնացի Պակեստասի մոտ բարեկամը»:¹⁷ Իսկապես էլ, հույն հեղինակների հաղորդումը վերաբերում է դիադոքոսների պայքարի այն ժամանակահատվածին, որը նախորդել է Անտիգոնոսի կողմից Եվմենեսին վտարելուն (մ.թ.ա. 316թ.), իսկ այդ ժամանակ Հայաստանը կառավարում էր (հավանաբար, արդեն *թագավոր* տիտղոսով) Օրոնտես-Երվանդը: Մ. Կրկյաշարյանը ևս համոզված է, որ Հայոց թագավոր Արդուատեսի օգնությամբ Կապադովկիայի անկախացումը կարող էր տեղի ունենալ միայն մ.թ.ա. III դ. առաջին կեսին և չէր կարող տեղի ունենալ մ.թ.ա. IV դ. վերջին, երբ Հայաստանում իշխում էր ոչ թե Արդուատեսը, այլ նրա նախկին սատրապ Օրոնտեսը: Նա գրում է. «Դիոդորոսի մեկ ուրիշ վկայությունից իմանում ենք, որ մ.թ.ա. IIIդ. առաջին կեսին արմենների 'Αρδοστης (Արտավա՞զը, Երվա՞նդ) թագավորը իր գործով օգնում է Հայաստան ապավինած Կապադովկիայի օրինական գահաժառանգ Արիարաթեսին, որպեսզի սա դուրս քշի իր երկրից մակեդոնացիներին և գրավի իր գահը»:¹⁸

Թե ո՞վ կարող էր լինել հույն հեղինակի գրչի տակ *Արդուատես* աղավաղյալ անվամբ հանդես եկած հայոց թագավորը, պարզել կարելի է, պատմաբաններին համեմատաբար ուշ հայտնի դարձած, Երվանդունի թագավորներից մեկի դրամի պակասավոր մակագրության, Կոմագենեի Երվանդունի թագավոր Անտոքոս I-ի (մ. թ. ա. 69-34 թթ.) Նեմրոթ լեռան սրբավայրի սալերից մեկի նույնպիսի արձանագրության և Անանուն պատմիչի ավանդած հայոց արքայացանկի տվյալների համադրման միջոցով: Հիշյալ դրամի վերաբերյալ Գ. Մարգարյանը նշում է, որ նրա վրա բերված թագավորի անունը թերի է և ներկայացնելու է *Արտասան* անվան հունական 'Αρταβανος կամ 'Αρταβανος ձևի հոլովված վերջնամասը [...] ABANOY, ապա ավելացնում, որ հրատարակիչը այդ անունը նույնական է համարում Անանունի բերած արքայացանկի հայ թագավոր Արտավանի անվան հետ:¹⁹ Իսկ Անանունի արքայացանկի համապատասխան տեղում կարդում ենք. «Արտասան եւ Արշաիր՝ ամս ԺԲ: Ապա Արշակ որդի Արշաիրի՝ ամս ԼԷ: Ապա Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ: Ապա Արտաշես եղբայր նորին՝ ամս ԾԲ»:²⁰ Այս Երվանդը մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներին թագավորած

¹⁵ Լ է ռ, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, Եր., 1966, էջ 291:

¹⁶ А. Б о к щ а н и н, *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

¹⁷ Հ. Մ ա ն մ ա ն դ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

¹⁸ Մ. Կրկյաշարյան, *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Եր., 1970, էջ 194:

¹⁹ Գ. Մարգարյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 123-124: Տե՛ս նաև Խ. Մուշեղյան, *Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում* (մ. թ. ա. V դ. - մ. թ. XIV դ.), Եր., 1983, էջ 41-42:

²⁰ Սեբեոսի *Նախկնդոսի պատմութիւն (այսուհետ՝ Սեբեոս)*, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 10-11:

Երվանդ Վերջինն է, իսկ Արտաշեսը՝ Արտաշիսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189-160 թթ.):²¹

Ըստ Կոմագենեի Անտիոքոս I թագավորի սրբավայրի սալերի հաջորդականությամբ՝ մ. թ. ա. IV դարի վերջին տասնամյակներին թագավորած Օրոնտես-Երվանդից (սալին՝ *Արտանդես*) հետո հիշատակված է մի թագավոր, որի անունը կիսով չափ ջնջված է՝ պահպանվել է միայն *-անես* վերջնամասը:²² Գ. Տիրացյանի կարծիքով, սրա գահակալման տարիները ընկնում են մ.թ.ա. III դ. առաջին տասնամյակներին: Ուրեմն, թե՛ անվան *-անես* վերջնամասով, թե՛ գահակալած ժամանակաշրջանով այս թագավորը համապատասխանում է Դիոդորոս Միլիիլիացուն *Արդուստես* անունով հայտնի և Անանուհի ավանդած արքայացանկի *Արտասան* (հունաձև՝ *Արտասանես*) անունը կրած թագավորին: Այս թագավորի ոչ թե Արշակունի կամ Արտաշիսյան, այլ Երվանդունի հայ թագավոր լինելու մասին է խոսում նախ և առաջ իր *Արտասան* անունը, որը «խոթթ է ինչպես հայ Արշակունիներին, այնպես էլ Արտաշիսյաններին»:²³ Նրա Երվանդունի լինելու մասին է խոսում նաև նրա հետ (որպես գահակից) հիշատակված թագավորի *Արշաիր* անունը,²⁴ որը «ինչպես և նախորդը, չկա հայ Արշակունիների և Արտաշիսյանների մեջ»:²⁵ Արտավանի և Արշավիրի Երվանդունիներ լինելու մասին է խոսում նաև նրանցից երկրորդի, այսինքն՝ Արշավիրի, Երվանդ Վերջինի պապը, իսկ Արտավանի՝ պապի գահակից ավագ եղբայրը լինելու հանգամանքը:²⁶ Երբ ի նկատի ենք առնում Երվանդունիների և Աքեմենյանների ազգակցության (թեկուզև իզական գծով) իրողությունը, հասկանալի է դառնում նաև, թե ինչ ճանապարհով կարող էին Երվանդունի տոհմում հայտնվել *Արտասան* և *Արշաիր* անունները:

Այս առթիվ ուշադրության արժանի դիտողություններ է արել Գ.Սարգսյանը: *Արտասան* անձնանվան վերաբերյալ նա գրում է. «Ի դեպ, այդ անունը թեև շատ գործածական է եղել պարթև Արշակունիների մեջ, սակայն բնորոշ պարթևական չէ: Եղել են այդ անունը կրող, մի քանի ամիս թագավորած, Աքեմենյան թագավոր Քսերքսես Ա-ի հաջորդը և այլ անձինք»:²⁷ *Արշաիր* անձնանվան վերաբերյալ էլ նա գրում է, որ, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության համաձայն, *Արշաիր*-ը եբրայական *Axašvērōš* անվանաձևի համարժեքն է, իսկ վերջինիս պարսկական բուն ձևը *Xšayārša*-ն է՝ հույների կողմից տառադարձված *Ξεργης/Քսերքսես*:²⁸ Այնուհետև կարդում ենք. «Դարեհի որդի Քսերքսեսը բավական հռչակված է եղել իր ժամանակվա աշխարհում և հատկապես Աքեմենյան տերության մեջ. նրա անունը պիտի թափանցեր տերության բոլոր անկյունները և, ի թիվս այլոց, հայկական միջավայր»:²⁹ Ի վերջո, *Արտասան* և *Արշաիր* անունների «մեջ նշմարելի են Ծովքի դինաստիայի (Երվանդյան տոհմի մի ճյուղ) թագավորների պատկերները»:³⁰ Այժմ Ծովք-Կոմագենեի թագավորական դինաստիայի Երվանդունի արքայատոհմի մի ճյուղը լինելու հանգամանքը կասկած չի հարուցում:³¹

Ըստ երևույթին, Արտաշես I-ի ազգական և ժամանակակից Ծովքի նոր արքայատոհմի հիմնադիր Չարեհը ևս, Արտաշես I-ի նման, ազգակից էր Երվանդունիներին: Հայտնի է, որ այս նոր արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչը, որին հաղթեց և Ծովքը Մեծ Հայքին միացրեց Տիգրան Մեծը (մ.թ.ա. 94թ.), կոչվում էր *Արտանես*/՝ *Ἀρτάνης*:³² Կարծում ենք, որ այս անունը կրճատ ձևն է ներկայացնում հիշյալ *Արտասան* (հունաձև՝ *Արտասանես*) անվան: Միջակա *-ա*-ի տղման տեսանկյունից հմմտ. *Մանասագակերտ*>*Մանագկերտ*, *Վահեունի*>*Վահունի*, *Փառնուագ*>*Փառնագ-եսան*>*Փառա-*

²¹ Գ. Ս ա թ գ ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 125-126, 203-204:

²² Նույն տեղում, էջ 31:

²³ Նույն տեղում, էջ 123:

²⁴ Մ ե բ ե ն ս, գլ. Բ, էջ 10:

²⁵ Գ. Ս ա թ գ ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 124:

²⁶ Մ ե բ ե ն ս, գլ. Բ, էջ 10-11:

²⁷ Գ. Ս ա թ գ ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 124:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 117-118:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 118:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 126:

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 512-513:

³² Մ տ թ ա թ ն ն, *Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը*, Եր., 1940, էջ 64-65 (*Strabo*, XI, 14, 15):

գեան: Իսկ *Արտանես* անունը Շոփքի թագավորին հասած էր լինելու որպես Երվանդունիների տոհմական անուն: Ի դեպ, *Արդուատես* և *Արտանես* արքայաանունների փոխադարձ կապի մասին գրեթե 100 տարի առաջ, խոսել էր Ն. Ադոնցը:³³ Հարց կարելի է բարձրացնել նաև Արտավանի հետ միասին (որպես գահակից) հիշատակված Արշավիրի պատմականության մասին: Ինչպես նշվեց, *Արշավիր*-ը հայկական համարժեքն է իրանական *Xšayārša* անվան՝ հին հույներին հայտնի *Քսերքսես* տեսքով: Իսկ *Քսերքսես* անունն էր կրում նաև Շոփքի վերջին Երվանդունի թագավորը,³⁴ որը կարող էր թողը լինել հիշյալ Արշավիր/Քսերքսեսի, ուրեմն, նաև հորեղբորորդին Երվանդ Վերջինի:

Արշավիր անվան Երվանդունի տոհմում կիրառված լինելու մասին կան նաև այլ (արդեն անուղղակի) տվյալներ: Մովսես Խորենացին Երվանդ Վերջինի շինարարական գործունեությունը նկարագրելուց հետո ավելացնում է. «Երվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարզում է Կամսարականների ցեղի մարդկանց...»:³⁵ Ապա՝ «Բայց Տրդատ թագավորը Կամսարի որդիներից մեծին, *Արշավիրին*, մխիթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարզվեցին էլ է ավելացնում՝ Երվանդի քաղաքը և նրա գավառը...»:³⁶ Երվանդունիների այս կալվածքներին տիրացած օտարածին Կամսարականները *Արշավիր* անունը ժառանգել կարող էին միայն Շիրակ-Արշարունիքի բնիկ տոհմերից (Երվանդունի արքայատոհմի կողային ճյուղերի՞ց) որևէ մեկի հետ հաստատած խնամիական կապի միջոցով, իսկ այդ տոհմին անունը կարող էր անցած լինել հենց Երվանդունիների արքայական ճյուղից: Ընդ որում, Կամսարական տոհմում *Արշավիր* անունն այնքան սիրելի և տարածված էր, որ այդ անունը կրող Կամսարական տոհմի տարբեր ներկայացուցիչներ հիշատակված են V դարի մեր պատմիչների և Անանիա Շիրակացու երկերում:

Ասվեց, որ Օրոնտես-Երվանդին փոխարինած Հայոց թագավորը լինելու էր Դիոդորոս Միկիլիացուն *Արդուատես* (<*Արդուանե՞ս. հմմտ. *Արտարանես* <**Արտավանես*) անվամբ հայտնի Արտավանը, որը, ըստ Անանուն պատմիչի, գահակալել էր Արշավիրի՝ Երվանդ Վերջինի պապի հետ: Արտավանը և Արշավիրը թագավորել են 12 տարի (ամս ԺԲ), Արշավիրի որդի Արշակը՝ 37 տարի (ամս ԼԷ), իսկ Արշակի որդի Երվանդը՝ 21 տարի (ամս ԻԱ):³⁷ Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Երվանդ Վերջինը թագավորել է 20 տարի («կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան»):³⁸ Անանունի բերած տարիների գումարը 70 (12+37+21) է: Հայտնի է, որ Արտաշեսի գորբերը Երվանդ Վերջինին սպանել էին մ.թ.ա. III դարի վերջին:³⁹ Եթե այդ «վերջին» տարիներին գումարենք հիշյալ 70 տարին, ապա կունենանք Արտավանի գահակալման սկզբի մոտավոր թվականը՝ մ.թ.ա. III դ. 70-ական թվականների վերջը, իսկ Արշավիրի հետ նրա գահակալման տարիները կլինեն 70-ական թվականների վերջը և 60-ական թվականները: Դրանց ընթացքում էլ Հայոց Արդուատես թագավորը օգնել էր Կասպադովկիայի Արիարաթ II թագավորին Մելիկյաններից հետ գրավելու իր երկիրը:⁴⁰

Նույն Արդուատես-Արտավանն էր լինելու հայոց այն թագավորը, որն ապաստան էր տվել Բյուրանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդի Ջիանեասին: Այս առթիվ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Հերակլեսիցի պատմագիր Մեմոնը իր հայրենի քաղաքի մասին պատմության մեջ հաղորդում է, որ Բիթանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Ջիանեասը, մոտավորապես 260 թվին փախել էր Արմենիայի թագավորի մոտ, որի անունը չէ հիշված... Ջիանեասը, օգնություն ստանալով դրսից, գուցե և արմեններից, կարողացել էր ստանալ Բիթանիայի թագավորական գահը (250-228 մ.թ.ա.)»:⁴¹ Ընդ որում, Հ. Մանուսիլյանի հետևությունները Հ. Մանանդյանը ևս հակված է «Հայոց թագավոր»-ը

³³ Н. А. Д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 390, пр. 1.

³⁴ Հ. Մ ա ն ո ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 108, 109: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 513, 693, 881:

³⁵ Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Բ, խբ:

³⁶ Նույն տեղում, Բ, դ:

³⁷ Մ ե բ ե ն ս, գլ. Բ, էջ 10-11:

³⁸ Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Բ, խգ:

³⁹ Նույնը: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 516:

⁴⁰ Հ. Մ ա ն ո ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 99:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 107:

վերագրելու տարածական առումով ավելի մոտ գտնվող, բայց իսկապես փոքր Փոքր Հայքին:⁴² Ավելի հավանական է Գ. Տիրացյանի կարծիքը, որը, օրինակ բերելով Կապադովկիայի անկախացման գործում Հայաստանի խաղացած դերը, շարունակում է. «Հայտնի է նաև նմանօրինակ մի այլ փաստ, որը վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին: Բյուբանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Ջիանելասը, ապաստան է գտել Հայաստանի թագավորի մոտ և ապա օտար ուժերի, գուցե հենց Հայաստանի օգնությամբ վերանվաճել իր գահը»:⁴³

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Դիոդորոս Միլիլիացու հիշատակած Հայոց թագավոր Արդուստեսը (<Արդուստես^ս) նույնն է Անանունի հիշատակած Արտավանի և ոչ թե Օրոնտես/Երվանդի կամ չեղյալ Արտավազդի հետ, իսկ նրա կողմից Կապադովկիայի թագավոր Արիարատ II-ին և Բյուբանիայի ապագա թագավոր Ջիանելասին ցուցաբերած օգնությունը պետք է թվագրել մ.թ.ա. III դ. 70-60-ական թվականներով:

ЦАРЬ АРМЕНИИ АРТАВАН (АРДОАТЕС)

___ Резюме ___

___ Л. Петросян ___

Легендарный царь Армении Аршак в "Начальной истории Армении" анонимного историка идентичен с Валаршаком у Мовсеса Хоренаци. Они- собирательные образы, прототипами которых послужили исторические правители Армении, в том числе и исторический Ерванд (Оронт) – основатель Ервандидской второй царской династии (правил в последних десятилетиях IV в. до н.э.).

После Ерванда царствовал Ардоатес (первая половина III в. до н. э.), которому соответствует Артаван в "Начальной истории Армении" Анонима. Вероятно, тот же Артаван-Ардоатес выступает как в надписи одной из плит святилища Ервандидов на горе Немрут (в дефективной форме ... *анес*), так и на медной монете неизвестного Ервандидского царя (также в дефективной форме ...*абанес*): арм. *Артаван* + греч. суфф. *ес* > греч. *Артабанес*. При помощи Артаван-Ардоатеса (<Ардоанес?) каппадокиец Ариарат II сверг селевкидского наместника Каппадокии и стал (ок. 260 г. до н. э.) независимым царем. Возможно, при Артаван-Ардоатесе Зианел, сын царя Вифинии Никомеда, скрывался от Селевкидов в Армении, а впоследствии вернулся на родину и стал независимым царем.

⁴² Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁴³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512: